

Στίχος 43. Ἡδὴ τὸ 1675, ἕξ ἔτη μετὰ τὴν λήξιν τοῦ πολέμου, ἡ Ἱ. Μ. τῆς Ἁγίας Τριάδος ἦτο τόσον ἰσχυρά, ὥστε νὰ στέλλῃ ἀντιπροσώπους τῆς εἰς τὸ Πατριαρχεῖον Κων/λεως καὶ νὰ ἐπιτυχάνῃ τὰ ζητήματά της.

Στίχος 51. «Πρὸς τὰ ἔξω σκορπισθέντων», δηλονότι πρὸς τοὺς ἀρμοδίους (πατριαρχικούς;) καὶ δὴ Τούρκους!

Ἀὐτόθι. τεφτερίου. Τὸ Πατριαρχεῖον ἐκράτει βεβαίως βιβλίον ὅπου ἀνέγραφε τὴν κατάστασιν τῶν μονῶν καὶ ποῦ ὑπήγοντο αὐταί.

Στίχος 54. Μουρτάρου εἶναι οἱ ἀρχοντες οἱ παραχωρήσαντες τὸν χῶρον ἐφ' οὗ ἔκτισαν οἱ Τζανκαρόλοι. Ὡς ἐκ τούτου εἰς παλαιὰ ἐγγράφα (καὶ σφραγίδας) ἡ Μονὴ Ἁγίας Τριάδος λέγεται καὶ «τῶν Μουρτάρου». Περὶ τῶν Μουρτάρων τὸ χρονικὸν τῆς Μονῆς (ΕΕΒΣ Θ', 1932, σ. 333)

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ ΠΕΡΙ ΜΕΛΕΤΙΟΥ ΠΗΓΑ

Εἰς ὅσα γράφων ἐν Χανίοις τὸν παρελθόντα Ἰούλιον, μακρὰν βιβλιοθηκῶν, ἔθησαύρισα περὶ τῶν δημοσιευθέντων περὶ Μελετίου Πηγᾶ καὶ τῶν περὶ τοῦ κλεινοῦ πατριάρχου γραφέντων καὶ τῆς Ἱ. Μονῆς Γδερονέττου («Κρητικὰ Χρονικὰ» Ε', 1951, σσ. 263 - 74) προσθετέα σήμερον καὶ τὰ κάτωθι:

1) Βιβλιογραφία τις περὶ τοῦ πατριάρχου συνεκεντρώθη ὑπὸ τοῦ Μητροπ. Σάρδεων καὶ Πισιδίας Γερμανοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς πατριαρχικούς καταλόγους Κων/λεως ἀπὸ τῆς ἀλώσεως καὶ ἔξῃς, Μέρος Πρῶτον (1454 - 1701), ἐν Κων/λει 1935, γράφωντος ἐν σσ. 79 - 84 περὶ τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, ἐν ὑποσημειώσει τῆς σ. 84.

2) Ὁ Charles Astruc, Théophile d' Alexandrie et les manuscrits de la correspondance de Mélétius Pigas «Scriptorium» I, 1946-1947, σσ. 162-4 (Bruxelles), ἐλέγχει παρανόησιν τοῦ Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, Ἀλεξάνδρεια 1935, σσ. 796-802, ἐν σ. 802 περὶ τοῦ Θεοφίλου ὅτι «φιλόμουσος δ' ὢν ἡσχολεῖτο περὶ τὰς ἀντιγραφὰς χειρογράφων ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τῆς Πάτμου. Πρὸς τοῖς ἄλλοις ἀντέγραψε (δῆθεν) συλλογὴν ἐπιστολῶν Μελετίου Πηγᾶ, πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, διασώσας αὐτάς». Ἀποδεικνύει δ' ὅτι ὁ Paris. Suppl. Graec. 1040 δὲν εἶναι ἀντιγεγραμμένος διὰ χειρὸς τοῦ Λιβύης (καὶ εἶτα Ἀλεξανδρείας) Θεοφίλου τῷ 1801, ὥς εἶχεν ὑποθέσει ὁ Omont, καταγράψας τὸ ἐπιστολάριον τοῦτο τοῦ Μ. Πηγᾶ.

Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου ὑπενθυμίζομεν ὅτι ὁ Ἰωάννης Σακελίωv, Πατμιακὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνησιν 1890, σ. 178, καταγράφων τὸν κώδικα 396 ἔξ οὗ καὶ ἡμεῖς ἐξεδώσαμεν τὰς ἐπιστολάς πρὸς

τὴν Ἰ. Μ. Γδερνέττου, λέγει ὅτι τὸ χειρόγραφον τοῦτο εἶχε φέρεи μεθ' ἑαυτοῦ ὁ πατριάρχης Θεόφιλος ἐξ Ἀλεξανδρείας εἰς Πάτιμον. «Μετὰ δὲ τὴν τελευταίαν αὐτοῦ τὴν συμβῆσαν αὐτόθι τῇ 24 Ἰανουαρίου 1833 ἔτους, τὸ μὲν τεῦχος τοῦτο ἐν τῇ τῆς μονῆς ἀπεθησαυρίσθη βιβλιοθήκῃ, σπουδῇ δὲ καὶ ἐπιμελείᾳ τοῦ ἀειμνήστου καθηγουμένου αὐτῆς Βενιαμὶν Γριμάνου, ἀντίγραφον αὐτοῦ χειρὶ τοῦ Μιχαὴλ Φαρμακάκη ἐκπονηθὲν, ἀπεστάλη τῷ διαδεξαμένῳ τὸν Θεόφιλον πατριάρχῃ Ἱεροθέῳ». Σημειωτέον ὅτι τὸ ἀντίγραφον τοῦ Φαρμακάκη, κατετέθη εἰς τὴν καιρῖνὴν βιβλιοθήκην, ὅθεν σήμερον εὐρίσκεται εἰς τὴν Πατριαρχικὴν Ἀλεξανδρείας ὑπ' αὔξοντ' ἀριθ. 296 (Κατάλογος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης τόμος Α', Ἀλεξάνδρεια 1935, σ. 265-68, ὅπου καὶ ἀναδημοσιεύεται τὸ σημεῖωμα τοῦ Σακκελίωνος, ἀλλ' ὁ Φαρμακάκης εἰς τὸν ἔλεεινὸν αὐτὸν κατάλογον ἔγινε Φαρμάκης!). Πλανᾶται ἐπομένως ὁ Ἀ. Παπαδόπουλος Κεραμεύς, IB E', 1915, σσ. 500-3 βεβαιῶν ὅτι δῆθεν ὁ κώδιξ οὗτος «μεθύστερον μετηνέχθη εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ ἐν Ἀθήναις μακαρίτου Σοφοκλέους Κ. Οἰκονόμου» ἀπὸ δὲ τοῦ θανάτου τούτου οὐδεὶς γινώσκει τι περὶ τῆς τύχης τοῦ ἀλεξανδρινοῦ κώδικος». Γεγονὸς εἶναι ὅτι ὁ Σ. Κ. Οἰκονόμος κατεῖχεν ἔτερον κώδικα (ἀντίγραφον ἢ ἐκλογὴν ἀπὸ τοῦ πατριάρχειου 396 καὶ ἐμμέσως τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ 255) τοῦ ὁποῦ μνημονεύει ὁ Κωνσταντῖνος Ν. Σάθας ΝΦ. ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 217, καταγράφων καὶ τοὺς ἀποδέκτας τῶν ἐπιστολῶν. Ἴσως εἶναι δὲ τὸ χαρακτηριστικὸν «Μελετίου Πηγᾶ ἐπιστολαὶ καὶ ὁμιλίαι» εὐρισκόμενον σήμερον εἰς τὴν Ἀκαδημίαν Ἀθηνῶν μὲ τὰ κατάλοιπα τῶν Κωνστ. καὶ Σοφοκλέους Οἰκονόμου, δωρηθέντα ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου Πάλη (περὶ ὧν ὁ Δημ. Σ. Μπαλαῆνος, ΠΑΑ 23, 1948, σ. 405-417, ἐν σ. 415). Ὁπωσδήποτε ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος δὲν ἐννοεῖ τὸν καιρῖνὸν κώδικα ὡς γραφέντα ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου. Ἀσφαλῶς οὗτος ἐγνώριζε τὰ περὶ χειρογράφου Paris. Graec. 1040 οὐχὶ ἐξ ἀποψίας, ἀλλ' ἀνιῶν ἀπὸ τὸν Νικόλαον Κατραμῆν, Ἀνάλεκτα Ζακύνθου Φιλολογικά, ἐν Ζακύνθῳ 1880, σσ. 112-15, ὁ ὁποῖος πρῶτος μαρτυρεῖ ὅτι «ὁ εὐπαίδευτος μεσαιωνοδότης κ. Μανουὴλ Γεδεὼν ἐνεχειρίσατό μοι κώδικα ἀντιγραφέντα ἐν Αἰγύπτῳ τῷ ,αωα' (1801) ὑπὸ τοῦ Θεοφίλου ἐπισκόπου Λιβύης. Μετὰ τὸν Κατραμῆν ὁ Oumont, Inventaire Sommaire III, 1888, σ. 333, περιγράφων τὸ χειρόγραφον 1040, ἐπάγεται «copié en 1801 par Théophile de Lybie». Εἶτα καὶ ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος Κεραμεύς, IB E', 1915, σσ. 500-3, ἐπαγόμενος προσθήκας εἰς IB A', 1891, σσ. 466-8, περὶ τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος 524 διὰ χειρὸς τοῦ ἀρχιδιακόνου τοῦ Πηγᾶ Μαξίμου γραφέντος καὶ περιέχοντος 351 ἐπιστολὰς μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1600 καὶ

1601 γραφείσας, ἀναγράφει τὰ χειρόγραφα τὰ ἀπορρέοντα ἐκ τοῦ κώδικος τούτου 524. Ὅμιλῶν δὲ περὶ τοῦ Paris. (Suppl. Graec.) 1040, περιέχοντος 211 ἐπιστολάς, ἐπάγεται τὰ ἐξῆς πικροχολώτατα: «γραφεῖς ὑπὸ Θεοφίλου μητροπολίτου Λιβύης, τοῦ ὕστερον πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, ἔτει 1801 . . . . Οὗτος ὁ κώδιξ ἐκλάπη ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ πωλητοῦ χειρογράφων Μανουὴλ τοῦ Γεδεόνος (sic), ὃς ἀπεμπόλησεν αὐτὸν ἐν ἔτει 1888 τῇ Bibliothèque Nationale à Paris . . .», ἀλλ' οὐδ' ὁ Κεραμεὺς εἶχεν ἴδει ὁ ἴδιος τὸ παρισινὸν χειρόγραφον. Τὴν εἶδησιν ὅτι ὁ 1040 ἐγράφη ὑπὸ Θεοφίλου καὶ ἐπωλήθη ὑπὸ Γεδεῶν ἐπανάλαβον καὶ ἄλλοι, αὐτὰ δὲ γνωρίζει ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος. Ἐν τοσοῦτῳ ἂν ὄντως ἐγράφη ὁ 1040 ἢ οὐ ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Θεοφίλου διατελοῦντος Λιβύης θὰ ἐξακριβωθῆ προσεχῶς μόνον ἐκ συγκρίσεως φωτογραφιῶν τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ Πάτμῳ κωδίκων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γραφέντων πρὸς τὸν παρισινὸν 1040, πρᾶγμα σήμερον δυνατόν. Ὅτι δὲ ὁ Γεδεῶν ἐπώλησε τὸ χειρόγραφον, οὐδεὶς φθόνος. Διότι τοῦτο δὲν εἶναι οὔτε τὸ ἱεροσολυμιτικόν, οὔτε τὸ πατμιακόν, οὔτε τὰ ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου ἀπορρέοντα χειρόγραφα Χάλκης (διὰ χειρὸς Φλώριδου, πρβλ. Σακκελίωνα ΔΙΕΕ 1, 1883 σ. 31), Καίρου (νῦν Ἀλεξ. 296, περὶ οὗ ἀνωτέρω) ἢ Σοφ. Οἰκονόμου. Πρόκειται περὶ κοινοῦ ἀντιγράφου εἰς τὸ ὁποῖον μάλιστα ἀντεγράφησαν κατ' ἐκλογὴν ἐπιστολαὶ τοῦ Πηγᾶ.

Ταῦτα πάντα σήμερον εἶναι χρήσιμα διὰ τυχὸν ἐπιχειρηθησομένην ἔκδοσιν. Σημειωτέον δ' ὅτι περὶ τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ κώδικος 255 ὠμίλησε τὸ πρῶτον ἐκ πληροφοριῶν ὁ αἰὲν. Ἰω. Σακκελίων ΔΙΕΕ 1, 1883, σ. 32. Πάντοτε δὲ ἀπομένει ὡς βασικὴ προεργασία τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἐπιστολαρίου τοῦ Πηγᾶ ἡ σύγκρισις τῶν χειρογράφων 255 ἱεροσολυμιτικοῦ καὶ 396 πατμιακοῦ, βασικῶν διὰ τὴν μέλλουσαν ἔκδοσιν, καὶ ὁ ἀκριβὴς καθορισμὸς τῆς σχέσεως αὐτῶν. Διότι κατὰ μὲν τὸν Κεραμέα τὸ πατμιακὸν (ἔξ οὗ ἀπορρέουν τὰ ἄλλα) ἀντεγράφη ἀπὸ τὸν ἱεροσολυμιτικὸν κώδικα, κατὰ δὲ τὸν Σακκελίωνα ὁ πατριαρχικὸς ὑπογραφεὺς (ἀπευθείας) κατέστρωσε τὰς ἐπιστολάς τοῦ Πηγᾶ εἰς τὸν πατμιακὸν κώδικα.

Ἐννοεῖται ὅτι καὶ μετὰ τὴν ἐργασίαν ταύτην ἀπομένει ἡ συγκέντρωσις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ πατριάρχου τῶν μὴ περιεχομένων εἰς τὰ δύο ταῦτα χειρόγραφα (ἱεροσολ. καὶ πατμ.) αἱ ὁποῖαι νομίζω ὅτι εἶναι ἱκαναί.

3) Εἰς ὅσα ἐσημείωσα ἐν σ. 265 σημ. 4 καὶ 5 περὶ τοῦ Ναθαναὴλ Χύχα ὡς συγγραφεὺς ἔργου ἀποδοθέντος εἰς τὸν Μελέτιον Πηγᾶν, πρόσθετες ὅτι περὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης δημοσιεύει ὁσονούπω εἰδικὴν μελέτην ὁ Μ. Ι. Μανούσας, ὁ ὁποῖος πρὸ ἱκανῶν ἔτῶν εἶχεν

ἤδη παρατηρήσει τὸ πρᾶγμα καὶ ἀνακοινώσει καὶ εἰς ἄλλους καὶ ἐμέ.

4) Σελ. 267 σημ. 18. Εἰς ὅσα περὶ τοῦ τύπου Τζανκαρόλος λέγονται πρόσθετες καὶ τὴν μαρτυρίαν τοῦ 1682 ἐν Ζακύνθῳ Costanza Zancareloula τὴν προσαχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Κ. Μέρτζιου, «Κρ. Χρον.» Ε', 1951, σ. 23. Παραλλήλως αὐτόθι σ. 28 καταγράφεται Marietta Zancaroula (Πέτρος Τζανκαρόπουλος πρωτοπαπᾶς Ρεθύμνης μὴ ἀρεστός εἰς τοὺς Ἑνετοὺς 1461, ἀναφέρεται εἰς ἔγγραφον δημοσιευθὲν ὑπὸ Lamansky, Secrets d' État de Venise, σ. 045).

5) Τέλος ὁ μελετητὴς τοῦ Πηγᾶ ἄς ἀναζητήσει τὰ ἐν τῇ Πατριαρχικῇ Βιβλιοθήκῃ Ἀλεξανδρείας ἔργα του καὶ σημειώματα ἢ μονοκονδυλίας ὑπ' ἀριθ. κωδίκων 3, 14, 21, 128, 173, 190, 196, 226, 254, 366 τοῦ Καταλόγου τοῦ ὁποίου ἐμνήσθημεν ἀνωτέρω¹.

Μεσοῦντος Ὀκτωβρίου 1951 ἐν Ἀθήναις

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ

---

¹) Ὀλίγας τινὰς βιβλιογραφικὰς προσθήκας καὶ εὐδιακρίτων τυπογραφικῶν σφαλμάτων ἐπανορθώσεις ἀναβάλλω εἰς ἄλλοτε.